

Олена Козинець
кандидат історичних наук, завідувача
кафедри історії та теорії держави і
права, конституційного та
адміністративного права Чернігівського
державного інституту права,
соціальних технологій та праці

ЗЕМСЬКІ СОБОРИ

ЯК ОРГАН СТАНОВОГО ПРЕДСТАВНИЦТВА В РОСІЇ

Держави зі становим представництвом існували за часів середньовіччя, за своїм типом такі держави були феодальними. Станово-представницькі установи виникали в різний час, що було обумовлено, перш за все, ступенем розвитку тієї чи іншої держави. У попередньому випуску Вісника Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій та праці вийшла друком стаття про парламент Англії [1], що стала першою у серії статей, присвячених станово-представницьким установам у світі. У подальшому ми плануємо продовжити розробку проблематики, яка стосується станово-представницьких установ європейських держав, зокрема, Франції, Німеччини, Іспанії, Італії, Швеції, Португалії, Данії, Польщі, Чехії та ін. Дана стаття присвячена земським соборам Росії.

Так, XVI ст. надзвичайно насичене подіями, які мали важливе значення для розвитку російської державності. Для першої половини XVI ст. характерний бурхливий економічний підйом, який би міг стати основою для глобальних змін у всіх сферах життя російського суспільства. Але поступові реформи, які намітилися на початку правління Івана IV (1547-1584 рр.) і сприяли становленню станово-представницької монархії, давали імпульс розвитку ініціативи на місцях, були згорнуті в ході опричного терору, спрямованого на придушення будь-яких проявів незалежності.

У другій половині XVI ст. Російська держава перетворилася на станово-представницьку монархію. Це було пов'язано із появою у середині віки нового державного органу – Земських соборів (далі ЗС – О.К.). Необхідно відзначити, що в Московській Русі “соборами” називали будь-які збори, зокрема нараду бояр (“собор боярський”), духовництва, а також збори, скликані государем для обговорення будь-яких питань. Прикметником “земський” позначали явище “загальнодержавне”, “державне” у протилежність “государеву”, тобто такому, що особисто стосувалося государя. Термін “земський собор” у XVI ст. ще не уживався.

Історія ЗС була предметом дослідження не одного покоління істориків. Історіографія даної проблеми достатньо детально охарактеризована в праці видатного радянського історика Л.В.Черепніна [2, с.7-47].

Ми ж звернемо увагу на найцікавіші, наш погляд, роботи.

Так, у 60-х рр. XIX ст. на основі порівняно-історичного методу побудував теорію російський історик, юрист Б.М.Чичерін. Він, зіставляючи станові установи різних країн, дійшов висновку, що в Росії значення станового представництва було набагато меншим, ніж у Західній Європі. Для Росії того часу не був характерним розгляд питань про політичні права, не допускалося втручання в державні справи, не було чітко визначене представництво від різних станів [3, с.523-564].

З появою праці Чичеріна питання про схожість і відмінність станових установ стало предметом живих дискусій. З того часу вчені поділилися на дві групи, ті, які підтримували теорію Чичеріна і ті, які її спростовували.

На думку В.Й. Ключевського, ЗС (учений називав їх “державними нарадами”) були не стільки народним представництвом, скільки “розширенням центрального уряду”, “нарадою уряду з власними агентами”. Головною особливістю російських станових зборів, яка відрізняла їх від західноєвропейських представницьких органів, було їх створення по волі верховної влади для задоволення її адміністративних потреб [4, с.280].

Про ЗС як не про представницькі, а про бюрократичні установи писав у своїй роботі С.О.Шмідт. При цьому він відзначав, що собори часів Івана Грозного – це органи територіальної централізації та ознака об'єднання країни під владою одного государя. На його думку ЗС в XVI ст. були потрібні для боротьби з феодалною роздробленістю [5, с.253].

У даній статті ми спробуємо дати відповіді на такі основні питання: що таке земські собори, коли та унаслідок чого вони виникли і, саме основне, їх схожість і відмінність із органами станового представництва середньовічної Західної Європи.

Умовно роком народження ЗС можна вважати 1549 р. Це був вирішальний час в історії Росії. Саме у середині XVI ст. почалося проведення крупних реформ, спрямованих на приборкання державного апарату, визначився курс зовнішньої політики на сході. Але собор, що визнавався всіма дослідниками, і в найбільшій мірі нагадував ЗС XVII ст., відбувся тільки в 1566 р. ЗС у XVI ст. влада ще не надавала такого суспільно-політичного значення, як у XVII ст.: засідання соборів навіть не завжди фіксувалися в офіційних літописах. Спочатку собори не мали ні чіткої структури, ні конкретної компетенції. Практика скликання, порядок засідань, склад соборів не були строго регламентовані і могли мінятися.

На ЗС розглядалися найважливіші справи в житті держави – “государеві великі справи”, справи “всієї землі”, які могли бути вирішені самостійно самим царем. Собори жодною мірою не обмежували владу монарха, швидше, навпаки, сприяли її зміцненню. За допомогою зборів, що формально представляли інтереси всіх земель держави, урядова влада знімала з себе відповідальність за заходи, що проводилися нею, особливо, якщо проти них виступали деякі верстви населення. Виходило, що ці заходи виявлялися схваленими достатньо широким кругом радників, і у реальної або потенційної опозиції не залишалося підстав для їх критики.

ЗС XVI ст. ще не можна називати представницькими у звичному розумінні. Представництво, особливо системи виборів на місцях, у цей час ще не склалося. За своїм характером це були радше бюрократичні установи, своєрідний “парламент урядовців”. Їх поява – показник об’єднання російських земель в єдину державу, ослаблення княжо-боярської аристократії, зростання політичного значення дворянства і частково верхів посаду. Перші ЗС були скликані у середині XVI ст., в роки загострення класової боротьби, особливо в містах. Народні повстання примусили феодалів об’єднатися для проведення політики, яка зміцнювала державну владу, економічний і політичний стан пануючого класу. Не всі ЗС були правильно організованими станово-представницькими зборами. Багато хто на них скликався настільки терміново, що не могло бути і мови про вибір для участі в них представників із місць. У таких випадках окрім “освяченого собору” (вищого духівництва), Боярської думи, столичних служивих і торгівельно-промислових людей на них виступали від імені повітових служивих людей особи, що випадково знаходилися в Москві у службових та інших справах. Законодавчих актів, що визначали порядок вибору представників на собори, не існувало, хоча думка про них виникала.

ЗС загальнодержавного характеру, які вимагали участі представників пануючого класу всієї землі, в якійсь мірі замінили княжі з’їзди і разом з думою успадкували їх політичну роль. У той же час ЗС – це орган, що прийшов на зміну віче, сприйняв традиції участі суспільних груп у рішенні урядових питань, але замінивши властиві йому елементи демократизму засадами станового представництва.

До складу ЗС входили цар, Боярська дума, Освячений собор у повному складі, представники дворянства, верхів посаду (торгові люди, крупне купецтво), тобто кандидати трьох станів. ЗС як представницький орган був двопалатним. У верхню палату входили цар, Боярська дума і Освячений собор, які не обиралися, а брали участь у ній відповідно до займаного положення.

Члени нижньої палати були виборними. Порядок виборів на Собор був наступним. З Розрядного приказу воеводи одержували розпорядження про вибори, яке зачитувалося жителям міст і селянам. Після цього складалися станові виборні списки, хоча число представників не фіксувалося. Виборці давали своїм виборним накази. Проте вибори проводилися не завжди. Бували випадки, коли при терміновому скликанні собору представники запрошувалися царем або посадовцями на місцях. У ЗС значну роль відігравали дворяни (головний служивий стан, основа царського війська), і особливо торгові люди, оскільки від їх участі в цьому державному органі залежало рішення грошових проблем для забезпечення засобами державних потреб, перш за все оборонних і військових. Таким чином, у ЗС знайшла прояв політика компромісу між різними верствами пануючого класу.

Регулярність і тривалість засідань ЗС не були наперед регламентовані і залежали від обставин та важливості і змісту питань, що обговорювалися. У ряді випадків ЗС функціонували безперервно. Вони вирішували основні питання зовнішньої і внутрішньої політики, законодавства, фінансів, державного будівництва. Питання обговорювалися по станах (по палатах), кожен стан подавав свою письмову думку, а потім у результаті їх узагальнення складався соборний вирок, що приймався всім складом Собору. Таким чином, влада мала нагоду виявити думки окремих класів і груп населення. Але в цілому Собор діяв у тісному зв'язку з царською владою і Боярською Думою. Собори збиралися на Червоній площі, в Патріарших палатах або Успенському соборі Кремля, пізніше – Золотій палаті або Столовій хаті.

Необхідно сказати, що до складу ЗС як установ феодальних не входила основна маса населення – кріпосне селянство. Історики припускають, що лише єдиний раз, на соборі 1613 р., були присутніми представників чернотяглових селян.

Окрім назви “Земський собор” ця представницька установа в Московській державі мала й інші найменування: “Рада всієї землі”, “Собор”, “Загальна рада”, “Велика земська дума”.

Як вже зазначалося, ідея соборності почала розвиватися у середині XVI ст. Перший ЗС був скликаний у Росії в 1549 р. і увійшов до історії як Собор примирення. Причина його скликання – повстання міського населення в Москві в 1547 р. Налякані цією подією, цар і феодали привернули до участі в цьому Соборі не тільки бояр і дворян, але й представників інших верств населення, що створювало видимість залучення до державного управління не тільки представників пануючого стану, але і третього стану, завдяки чому незадоволених вдалося заспокоїти.

Найскладнішу структуру мали Стоголовий собор 1551 р. і Собор 1566 р.

На початку XVII ст. у роки масових народних рухів і польсько-шведської інтервенції, була скликана “Рада всієї землі”, продовженням якої по суті став ЗС 1613 р., що вибрав на престол першого Романова – Михайла Федоровича. У його царювання майже безперервно діяли ЗС, які зробили дуже багато для зміцнення держави і царської влади. Після повернення з полону патріарха Філарета вони стали збиратися рідше. Собори скликалися в цей час переважно в тих випадках, коли державі загрожувала небезпека війни, і виникало питання про збір коштів або інші питання внутрішньої політики. Так, собор 1642 р. вирішив питання про здачу туркам Азова, захопленого донськими козаками, в 1648-1649 рр. після повстання в Москві був скликаний собор для складання Уложення, собор 1650 р. був присвячений питанню про повстання в Пскові.

На засіданнях ЗС обговорювалися найважливіші державні питання. ЗС скликалися для затвердження на престолі або виборів царя – собори 1584, 1598, 1613, 1645, 1676, 1682 рр.

За допомогою ЗС уряд запроваджував нові податки і видозмінював колишні. ЗС обговорювали найважливіші питання зовнішньої політики, особливо у зв'язку з небезпекою війни, необхідністю зібрати військо. Ці

питання обговорювалися постійно, починаючи із ЗС 1566 р., скликаного у зв'язку з Лівонською війною, і закінчуючи соборами 1683-84 рр. про “вічний мир” з Польщею. Іноді на ЗС підіймалися і наперед не заплановані питання: на соборі 1566 р. його учасники поставили питання про відміну опричнини, на ЗС 1642 р., скликаному для обговорення питань про Азов, - про положення московських і городових дворян.

ЗС відігравали важливу роль у політичному житті країни. Царська влада спиралася на них у боротьбі із залишками феодальної роздробленості.

З середини XVII ст. діяльність ЗС поступово завмирає. Це пояснюється встановленням абсолютизму, а також пов'язано з тим, що дворяни і посадські люди з виданням Соборного уложення 1649 р. добилися задоволення своїх вимог, а небезпека масових міських повстань послабшала.

Так, ЗС 1653 р., що обговорював питання про возз'єднання України з Росією, можна вважати останнім. Практика скликання ЗС припинилася, тому що вони зіграли свою роль у зміцненні і розвитку централізованої феодальної держави.

Історію ЗС можна розділити на періоди, їх виділяють шість:

1. Час Івана Грозного (з 1549 р.). Собори, скликані царською владою, вже склалися. Також вже був відомий і собор, зібраний з ініціативи станів (1565 р.).

2. Після смерті Івана Грозного до падіння Шуйського (з 1584 до 1610 рр.). Це час, коли склалися передумови громадянської війни та іноземної інтервенції, починалася криза самодержавства. Собори виконували функцію обрання на царство, причому іноді ставали знярядям ворожих по відношенню до Росії сил.

3. 1610 – 1613 рр. ЗС при ополченнях перетворилися на верховний орган влади (і законодавчої, і виконавчої), який мав вирішувати питання внутрішньої і зовнішньої політики. Це час, коли ЗС виконував найбільшу і найпрогресивнішу роль у суспільному житті.

4. 1613 – 1622 рр. Собор діє майже безперервно, але вже як дорадчий орган при царській владі. Уряд прагнув опертися на них при проведенні фінансових заходів (збір путинних грошей), при відновленні підірваного господарства, ліквідації наслідків інтервенції і запобіганні новій агресії з боку Польщі.

З 1622 р. діяльність соборів припинилася до 1632 р.

5. 1632 – 1653 рр. Собори збиралися порівняно рідко, але з важливих питань політики – внутрішньої (складання Уложення, повстання в Пскові) і зовнішньої (російсько-польські і російсько-кримські відносини, приєднання України, питання про Азов). У цей період активізуються виступи станів, що пред'являють вимоги уряду, не тільки на соборах, а також через чолобитні.

6. Після 1653 до 1684 рр. Час загасання соборів (невеликий зліт був у 80-х рр.). [2, с. 386-387]

Існували такі типи соборів:

1. Собори, що займалися вирішенням загальнодержавних питань. Так би мовити “великої політики”. Це ЗС у повному розумінні цього слова.

2. Народи царя з воїнами напередодні походів. Їх краще іменувати “військовими зборами”.

3. Третю групу соборів складали такі, на яких розбиралися справи як церковні, так і державні, зокрема судові.

4. Була, очевидно, ще одна категорія зборів, на яких Іван IV звертався з відозвами або політичними деклараціями до людей різних чинів [2, с. 66].

Усі собори з огляду на їх суспільно-політичне значення можна поділити на чотири групи:

1) Собори, скликані царем;

2) Собори, скликані царем за ініціативою станів;

3) Собори, скликані станами або за ініціативою станів у відсутність царя;

4) Собори, що обирають на царство [2, с. 385].

До першої групи належить більшість соборів. До другої групи слід віднести собор 1648 р., який зібрався, як прямо сказано в джерелі, по чолобитній царю людей “різних чинів”, а також, ймовірно, ряд соборів часу Михайла Федоровича. У третю групу можна включити собор 1565 р., на якому стояло питання про опричнину, “вирок” 30 червня 1611 р., “рада всієї землі” 1611 р. і 1611 - 1613 рр. Виборчі собори (четверта група) збиралися для виборів і затвердження на царстві Бориса Годунова, Василя Шуйського, Михайла Романова, Петра і Іоанна Олексійовичів, а також, імовірно, Федора Івановича, Олексія Михайловича.

Звичайно, у запропонованій класифікації є умовні моменти. Собори третьої і четвертої груп, наприклад, близькі за своїм призначенням. Проте встановлення того, ким і навіщо зібраний собор, - це принципово важлива основа класифікації, що допомагає розумінню взаємовідносин самодержавства і станів у станово-представницькій монархії.

Якщо тепер придивитися до питань, якими займалися собори, що скликалися царською владою, то, перш за все, треба виділити з них чотири, які затвердили проведення крупних державних реформ: судових, адміністративних, фінансових і військових. Це собори 1549, 1619, 1648, 1681-1682 рр. Таким чином, історія ЗС тісно пов'язана із загальною політичною історією країни. Приведені дати падають на вузлові моменти в її житті: реформи Грозного, реставрація державного апарату після громадянської війни початку XVII ст., створення Соборного уложення, підготовка петровських перетворень.

Свого роду політичним літописом є і виборчі собори, що дають відомості не тільки про зміну осіб на престолі, але і про суспільні і державні зміни викликані цим.

Змістом діяльності деяких ЗС була боротьба з народними рухами. Уряд направляв собори на боротьбу, що велася з використанням засобів ідейної дії, які іноді поєднувалися з військовими і адміністративними заходами, що

застосовувалися державою. У 1614 р. від імені ЗС посилялися грамоти козакам, що не підпорядковувались уряду, з проханням прийти в покірність. У 1650 р. представництво ЗС саме відправилося до бунтівного Пскова з проханням припинити бунт.

Найчастіше на соборах розглядалися питання зовнішньої політики і податкової системи (переважно у зв'язку з військовими потребами). Таким чином, через обговорення на засіданнях соборів проходили найважливіші проблеми, що стояли перед Російською державою, і якимось мало переконують вислови, що відбувалося це чисто формально і уряд міг з рішеннями соборів не рахуватися.

Розглянувши питання, пов'язані з основними характеристиками ЗС, перейдемо до порівняння їх з аналогічними установами середньовічної Західної Європи.

Станово-представницькі установи були в усіх феодальних державах. Так, наприклад у Англії був парламент; у Франції – Генеральні штати; в Німеччині – рейхстаг, ландтаги; в Чехії, Польщі – сейм.

Про те, що все це інститути, аналогічні ЗС, свідчать іноземні спостерігачі, які побували в Росії, і називали ЗС так, як називалися станово-представницькі установи у них на батьківщині [2, с.397]. Але, за наявності багатьох загальних рис, про що піде мова далі, вони мали багато відмінностей. Зокрема, монархія із становим представництвом у європейських країнах виникла в період зрілого феодалізму. У одних країнах (Англія, Франція, Швеція, Іспанія і ін.) відбувалося подолання феодальної роздробленості і перехід до об'єднання держави. У інших (Німеччина, Італія) роздробленість консервувалася. У різних країнах народження станово-представницьких установ відбувалося у різний час. Процес цей тривалий і складний, і точне його датування практично неможливе. Прийняті в літературі дати носять умовний характер, засновані на згадках джерел, не завжди послідовних. Виникнення станово-представницьких установ у

різних країнах відносять до наступних дат: 1188 р. – Леон і Кастилія, 1218 р. – Каталонія, 1237 р. – Німеччина, 1254 р. – Португалія, 1265 р. – Англія, 1274 р. – Арагон, 1302 р. – Франція, 1435 р. – Швеція, 1468 р. – Данія.

Дата першого відомого собору в Росії – 1549 р. – говорить про пізніше оформлення тут, ніж в інших країнах, станово-представницької монархії. Це можна, мабуть, пояснювати важкими умовами татаро-монгольського нашествия і двовікового ярма Орди над Руссю (розорення міст, ослаблення міських політичних організацій, затримка в розвитку станового ладу і т.д.).

У різних середньовічних державах становий лад мав свої відмінності. Але, як правило, в середні віки в представницьких установах засідали три стани: духовництво, дворянство, городяни (“третій стан”). Селяни правом представництва, за рідкісними виключеннями (яке можна було зустріти відносно вільного селянства Швеції, Англії, Кастилії), не користувалися. Засідання станів відбувалися по палатах (куріям), які формувалися по-різному. У англійському парламенті було дві палати: одна – для вищого духовництва і вищого дворянства, інша – для нижчого дворянства і городян. Французькі генеральні штати склалися з трьох палат: у одну входило вище духовництво, в іншу – середнє і дрібне дворянство (світська знать залишалася поза палатами), в третю – представники міст (міська верхівка). Кастильські кортеси ділилися на три палати (духовництво, дворянство і міста), арагонські – на чотири (феодална знать, середнє і дрібне дворянство, духовництво, городяни).

Становий лад Росії відрізнявся порівняно великою строкатістю, наявністю великої кількості станових угруповань. Не було стійких станових палат, які б склалися, хоча розподіл учасників деяких ЗС на групи віддалено нагадує палатну систему. Завжди окремо виступали вищі духовні особи (“освячений собор”), бояри. Особливо згадуються дворяни і діти

боярські. Учасниками ряду соборів (хоча і не всіх) є торгові люди (як і в інших країнах, як правило заможні верхи городян). Словом, основна схема станового ладу та ж, що і в інших європейських державах. Ріднить з ними Росію і те, що російські селяни на собори (за рідкісними, можливо, виключеннями) не допускалися. Аграрний характер країни і слабкість російських міст і міського ладу обмежували роль “третього стану” в політичному житті.

У політичних функціях станово-представницьких установ різних країн і в одних і тих же країнах у різний час була як схожість, так і відмінність. Вони мали право вотування податків, подачі і розбору петицій, затвердження ордонансів, але об’єм цих прав, їх реальність, можливість застосування залежали кожного разу від умов історичного розвитку. Порядок скликання станово-представницьких установ, безперервність або тривалість їх дій не були стійкі. У Франції, наприклад, у період з 1484 по 1560 рр. генеральні штати не скликалися зовсім, у Стокгольмі в 1650 р. сесія парламенту продовжувалася 4 місяці, а “Довгий парламент” в Англії не розпускався ряд років (1645 – 1653 рр.) (правда, це була вже революція). І в Росії відомі засідання ЗС як одноденні, так і тривалістю в декілька місяців.

Звичайно за еталон станово-представницьких установ беруться англійський парламент і французькі генеральні штати як два полярно протилежних явища, як два різні типи еволюції монархії із становим представництвом. Інші типи розглядаються як проміжні форми. Станово-представницькі установи склалися в обстановці соціально-політичної боротьби, в яку втягувалися королівська влада, різні групи феодалів, міста. Ця боротьба супроводжувалася часто селянським рухом і відстоюванням національної незалежності країни від зовнішніх вторгнень. Вона навіть могла перерости в громадянську війну.

Так, в Англії виникненню в 1265 р. парламенту передували озброєні повстання баронів, тимчасово підтримані лицарями і містами, проти

короля Іоанна Безземельного, а пізніше за Генріха III. Перший був вимушений видати баронам в 1215 р. Велику Хартію вільностей, другий підписав в 1258 р. пробаронські “Оксфордські провізії”. Тоді почалася громадянська війна проти баронської олігархії, піднята в 1263 р. Симоном де Монфором, що знайшов підтримку в дрібних феодалах, городянах і навіть іноді селянах. Скликаний в 1265 р. парламент закріпив союз рицарства і верхівки міського населення з королівською владою (селяни залишилися безправними).

Історія генеральних штатів у Франції почалася з 1302 р. Але підйом їх діяльності припадає на середину XIV ст. – час гострої класової боротьби у Франції (Паризьке повстання 1356-1358 рр. під буттям на чолі Етьєна Марселя, Жакерія 1358 р.). Внутрішні соціальні конфлікти відбувалися в умовах військових ускладнень (Сторічна війна). Це час найактивніших заходів генеральних штатів (контроль за діяльністю королівських органів, податкова політика, видання “Великого березневого ордонансу” і ін.). Але на відміну від англійського парламенту союз міст з лицарями не склався і французькі генеральні штати не добилися таких прав, як в Англії.

У Швеції утворенню риксдагу передувало найбільший народно-визвольний рух (його рушійною силою були селяни) проти унії і данського уряду (1434-1436 рр.). У ході цього руху визначилися політична роль станів і взаємовідношення між ними.

І в Росії напередодні першого ЗС у першій половині і у середині XVI ст. склалася гостра політична ситуація. Йшла боротьба великокнязівської влади з удільно-княжим і боярським сепаратизмом. Об’єднання Русі супроводжувалося зіткненнями феодальних угруповань. У Москві в 1547 р. відбулося повстання, хвилювалося населення й інших міст. Самодержавство зайняло активну позицію в об’єднанні феодальних станів (духівництво, боярство, дворянство) на захист класових і національних інтересів. На

соборі 1549 р. не було городян. У цьому його особливість у порівнянні з вказаними вище європейськими станово-представницькими установами того ж і навіть більш раннього часу. Надалі самодержавство вдягалось в кріпосницькі форми, і це була інша особливість станово-представницької монархії в Росії.

Розбіжності між сутністю і темпами історичного процесу в різних країнах відчувалась і в більш пізній час, у XVII ст., синхронність подій – це не свідомство їх соціальної близькості. Та все ж іноді є показовими навіть хронологічні збіги. Так, у 1648 р. мало місце повстання в Москві. У серпні 1648 р. відбувся революційний виступ у Парижі. У січні 1649 р. був страчений англійський король Карл Стюарт I. Між цими трьома подіями немає причинного зв'язку. Різняться вони і за характером. У одному випадку – антифеодальний рух, в іншому – озброєне повстання народних мас і буржуазії в умовах “фронди”, в третьому – революція. Але у всіх випадках – це ускладнення суспільної структури і форм класової боротьби” [2, с. 400].

Якої б точки зору не дотримувалися дослідники, у будь-якому випадку доводиться визнати ряд не тільки загальних рис, але і особливостей російських ЗС, не властивих становому представництву європейських країн. Основна відмінність пов'язана з обставинами появи станового представництва в Росії. Якщо в Англії парламент виник у результаті тривалої і не завжди безкровної боротьби станів з монархією, то в Московській державі собор був ідеєю влади, збирався з її ініціативи, для вирішення питань, що її цікавили. ЗС, як не дивно це може звучати, служили для зміцнення влади монарха, а зовсім не для її обмеження, як у Європі.

Формування нового політичного інституту відбувалося в рамках централізаторської політики московських государів. У процесі об'єднання російських земель московські великі князі приймали на службу колишніх удільних князів, що претендували на певну політичну роль у країні через своє

походження (більшість з них була Рюриковичами, як і московські князі). Це робило необхідним створити певну противагу титулованому боярству. Проблема стала ще більш насущною в середині XVI ст. Так, 1533-1547 рр. ознаменувалися так званим боярським правлінням, під час якого надзвичайно посилилися клани Шуйських (нащадків суздальських князів) і Бельських (Гедиміновичі, князі литовського походження). Таким чином, ЗС стали одним із механізмів обмеження впливу боярських родів разом із введенням нових думних чинів.

Побоюватися спроб обмеження царської влади з боку соборів у монарха не було підстав. Цьому сприяли і умонастрої в суспільстві, і механізм формування перших соборів. Обидва ці моменти виявилися тісно зв'язаними. Перші собори склалися з призначених представників і, отже, вже тому були підконтрольні монарху. Крім того, значну частину учасників собору склали дворяни, чия позиція в питанні про природу монархії була вельми недвозначною. Найяскравіше вона простежується в творах, які приписують Івану Пересветову.

Автор двох так званих “чолобитних” проводив думку про необхідність опори “грозного” і не обмеженого в своїй владі царя на “воїнів”, якими на той момент і були дворяни, що представляли основну військову силу держави. Таким чином, собори були – до деякої міри – віддзеркаленням даної ідеї, і відведена дворянам роль радників повинна була їх цілком влаштовувати. Навіть такий відомий опонент Івана Грозного, як князь Андрій Курбський, не виказував протилежної точки зору. У його посланнях царю також можна знайти ідею самодержавної влади царя при добрих радниках, і єдине обмеження царської влади бачилося Курбським у духовній і етичній сферах.

Виконання соборами ролі інституту, який зміцнював владу монарха, видно в паралелі їх діяльності з процесом появи і посилення ролі бюрократії приказів, що так чи інакше обмежувала суспільну і політичну значимість боярства. Вплив останнього також обмежувався губною реформою місцевого

управління 1549-1560 рр., “приговором” про обмеження влади бояр-намісників над дворянами в 1549 р., обмеженням місництва під час війни “приговором” 1556 р. та ін.

Самі сучасники сприймали собори як державну повинність, намагаючись по можливості відхилитися від виконання обов’язків, за право виконувати які, здавалося б, повинні були боротися.

Таким чином, ЗС XVI - XVII ст., безумовно, відіграли значну роль в історії розвитку Російської держави, в її політичному і суспільному житті, оскільки були однією з перших представницьких установ у Росії. Значна кількість ЗС залишила ряд юридичних пам’ятників (таких, наприклад, як Соборне Уложення 1649 р., “Стоглав” і ряд інших), які і в XXI ст. викликають великий інтерес у вчених. Також, на соборах обиралися царі: у 1584 - Федір Іоаннович, в 1598 - Борис Годунов, в 1613 - Михайло Романов і т.д.

Між станово-представницькими установами Росії і країн Західної Європи є як багато загального, так і багато різного, що, перш за все, визначається характером тієї або іншої держави і часом виникнення станово-представницьких установ. Проте, немає сумніву у тому, що створення ЗС було великим кроком у вдосконаленні державної системи управління і стало ключовим моментом у розвитку Російської держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Козинець О.Г. Виникнення та розвиток англійського парламенту // Вісник Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій та праці (серія Право. Економіка. Соціальна робота. Гуманітарні науки): щоквартальний науковий збірник. – 2009. - №1. – С.10-18.
2. Черепнин Л.В. Земские соборы русского государства в XVI – XVII вв. – М., 1978. – 417 с.
3. Чичерин Б.Н. О народном представительстве. – М., 1899. – 836 с.
4. Ключевский В.О. Состав представительства на земских соборах Древней Руси / Сочинения в 9-ти т. – М.1990. – Т.VIII. – С.277-374.
5. Шмидт С.О. Становление российского самодержавства. Исследование социально-политической истории времени Ивана Грозного. – М., 1973. – 358 с.
6. Мазарчук Д.В. История русской государственности и права (до октября 1917 г.): курс лекций. – Минск, 2007. – 392 с.